

Preferred Substitutes and Editing of Poetic Texts

Rahman Moshtagh-Mehr¹

1. Introduction

It is rare for a literary or artistic work to find its final form immediately after creation and production; therefore, literary and artistic works must go through at least two stages in order to reach the desired form of the poet, writer, and artist. These include the stage of creation and production, and the stage of revision, correction, or editing.

The stage of creation and production may be accompanied by passion, intuition, excitement, and panic, but the stage of revision requires calmness, alertness, accuracy, and the application of a set of artistic and rhetorical awareness, and literary or artistic subtleties and devices.

The divans left behind by great poets, even if they were written during their lifetime and in their own handwriting, are still not unlikely to have differences in recordings and changes that are the result of the poet's own revision. In the case of poetry, the subject of the poet's revision may be the full text of a piece of poetry; for example, a ghazal or a verse from it, or a word, phrase, or a combination of them.

2. Literature Review

The almost definitive opinion of the editors and commentators of Hafez's Divan is that after composing the poem, even after its publication, Hafez continued to make aesthetic, rhetorical, and even political revisions to it.

In Rumi's Divan, there are ghazals with a common source, one of which has only a few verses and the other is a detailed ghazal with many more verses. Despite the existence of many contexts, the issue of "preferred substitute" has not been addressed in the texts so far; although, in the edition of divans, they may mention in the introduction or text that the poet has changed this verse or that this ghazal is another report and narration of this ghazal.

3. Methodology

In examining the authentic editions of the Masnavi, we came across consecutive verses that had a completely synonymous and corresponding meaning and content, so that the presence of one did not require the other; although different tastes may have differed in their preference for one of the two over the other. When we consulted the manuscripts, especially the Konya manuscript dated 677, we found that only one of those verses is in the text and the other is mentioned in the margin of the manuscript as a preferred recording, but later scribes or editors have often preferred to keep both in their text instead of bringing them into their text. Our method has been to compare the authentic editions of the Masnavi with the manuscripts and to find such verses that we have called "na'm al-badl" (preferred substitute).

¹-Professor of Persian Language and Literature, Shahid Madani University of Azerbaijan, Tabriz, Iran; email: r.moshtaghmehr@gmail.com

 ORCID: 0000-0001-5097-651X

 10.48308/hlit.2025.238752.1370

 Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

4. Discussion

In this article, the subject of our discussion is Rumi's *Masnavi* and possible direct or indirect revisions, accompanied by his approval of some verses, and the replacement of verses from the text with other verses, which were made in the final revision of the text in the presence of his caliph Hessam al-Din Chalabi and his son Sultan Walad.

These revisions are reflected in the Konya manuscript dated 677 A.D., which the scribe claims to have copied from the aforementioned final manuscript. Due to its importance, this manuscript was the basis for two excellent revisions of the *Masnavi*, which were completed and published by Reynold A. Nicholson about a hundred years ago and by Muhammad Ali Movahed seven years ago. In addition, seven or eight revisions and single editions based on this manuscript have also been published in Iran and Turkey. Nicholson, Movahed, and those responsible for publishing the Konya manuscript edition have taken different scholarly and discretionary approaches to the verses found in the manuscript's margins, frequently indicated by the mark "صح" (ṣaḥḥ, signifying the "correct reading"); some (such as Adnan Karaismailoğlu and Derya Örs) have remained faithful to the manuscript and have transferred the text and margin exactly to the text and margin of their printed manuscript, but the rest of the editors have acted in a variety of ways in adding verses to the text, or replacing them with verses from the text, or mentioning them in the footnotes of their printed manuscript. This different attitude towards the marginal verses has caused differences in the number of verses in different editions of the *Masnavi*, even the printings made from the single copy of Konya 677!

By comparing each of the marginal verses of Konya 677 and one or two other manuscripts with two authoritative editions of the *Masnavi* (Nicholson and Movahed) and printings based on the single copy of Konya 677, we have come to the conclusion that the addition of those verses to the text was against the opinion of the creator of the text (Rumi) and its final compilers, albeit with the approval and supervision of the creator of the work (Hessam al-Din Chalabi and Sultan Walad). The subject and content of some of the marginal verses are completely identical to the corresponding verse in the text and are two expressions of the same meaning, differing only in terms of rhetoric or aesthetics, the clarity and understanding of the matter. We have called such verses "na'am al-badal"; that is, the best substitute and alternative for recording the text, and in fact, the preferred recording.

5. Conclusion

We emphasize that the opinion of the creator of the work and the final compilers of the text was that these types of verses included in the margin were their revised and preferred recording. Also, subsequent scribes and editors of the text should have replaced them with the recordings of the text and moved the text to the margin; their loyalty to the recordings of the original version here is considered a kind of disloyalty to the final opinion of the creator of the version.

Keywords: Text editing, Rumi's *Masnavi*, Muhammad Ali Movahed, Nicholson, Konya edition of the *Masnavi* dated 677

دوره هفتم، تاریخ ادبیات

دوره ۱۷، شماره ۲، (پیاپی ۸۸ / ۲) پاییز و زمستان ۱۴۰۳

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۱۸ تا ۳۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۹

نعم البدل و تصحیح متون منظوم

رحمان مشتاق مهر^۱

چکیده:

در حاشیه نسخه‌های خطی مثنوی مولانا مخصوصاً در مثنوی مورخ ۶۷۷ قونیه که اساس تمام تصحیح‌های مثنوی بعد از نیکلسون است، و مطابق ادعای کاتب آن، از روی نسخه‌ای کتابت شده که با حضور مولانا و حسام‌الدین چلبی و سلطان ولد بازخوانی و بازبینی شده است، کلمات و تعبیرات و ابیاتی آمده که با علامت «صح» بر ضبط متن ترجیح داده شده است و آوردن آن در حاشیه نیز در اصل بدان معنی بوده است که در کتابت‌های بعدی، در متن جایگزین ضبط‌های قبلی شوند. ولی کاتب نسخه برای اینکه به نسخه اصل وفادار بماند، متن و حواشی را عیناً به همان صورت نسخه اصل، به نسخه خود منتقل کرده است. از ناشران نسخه قونیه یا مصححان مثنوی بر اساس نسخه‌های کهن (با تأکید بر نسخه قونیه)، انتظار می‌رفت کار ناتمام کاتب نسخه قونیه را - با آوردن حواشی نشاندار با نشانه «صح» به متن و بردن متن به حاشیه - تمام کنند، ولی مصححان نسخه قونیه در مورد اینگونه کلمات و ترکیبات و ابیات سلیقه‌ای عمل کرده‌اند. مخصوصاً در خصوص ابیات، بعضی متن قونیه را حفظ کرده و بیت حاشیه را در حاشیه (پاورقی) نقل کرده‌اند؛ بعضی حاشیه را به متن برده‌اند و متن را به حاشیه؛ و بعضی هر دو را به متن آورده‌اند؛ اگرچه این ابیات عیناً به یک معنی باشند. در تصحیح استاد موحد نیز غالباً هر دو بیت راجح و مرجوح در متن حفظ شده است؛ هر چند اینگونه ابیات موازی و مترادف، و تکرار یک معنی با دو تعبیر باشند. «نعم البدل» در این مقاله به ابیاتی اطلاق می‌شود که در حاشیه نسخه بازبینی شده، به خواست شاعر یا پیشنهاد دیگران و تأیید او، بر ضبط متن ترجیح داده شده و این ترجیح غالباً با علامت «صح» مشخص شده است تا کاتبان و مصححان بعدی آن را جایگزین متن کنند و متن را به حاشیه برند ولی وفاداری کاتبان و مصححان به نسخه اساس باعث شده هر دو را به متن ببرند تا با حذف بیت مرجوح، احیاناً خلاف مقصود سراینده متن عمل نکنند.

کلیدواژه‌ها: تصحیح متن، مثنوی مولوی، محمدعلی موحد، نیکلسون، نسخه مورخ ۶۷۷ قونیه از مثنوی

r.moshtaghmehr@gmail.com

۱- استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران.

 ORCID: 0000-0001-5097-651X

 10.48308/hlit.2025.238752.1370

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

۱. مقدمه

تصحیح‌های متعددی که از یک متن منظوم و حتی از نسخه خطی واحدی از آن فراهم آمده‌اند، از جهات گوناگون با هم تفاوت دارند؛ یکی از آن تفاوت‌ها از حیث شمار ابیات دو تصحیح از یک متن واحد است. کافی است تصحیح‌ها و چاپ‌های متعددی را که از مثنوی مولوی صورت گرفته است، از این دیدگاه بررسی کنیم. نه تنها دو تصحیح مهم مثنوی که از زمان پیدایی و رواج مکتب جدید نقد و تصحیح متون بر اساس نسخه مورخ ۶۷۷ قونیه، با مراجعه به نسخه‌های کهن و معتبر دیگر فراهم آمده است؛ یعنی تصحیح رینولد الین نیکلسون و تصحیح استاد محمدعلی موحد، بلکه تصحیح‌های متعدد صورت گرفته از روی همین تک نسخه مورخ ۶۷۷ قونیه نیز، از لحاظ تعداد ابیات یکسان نیستند.

جدول تعداد ابیات چاپ‌های مثنوی

مصحح	دفتر اول	دفتر دوم	دفتر سوم	دفتر چهارم	دفتر پنجم	دفتر ششم	مجموع
نسخه مورخ ۶۷۷ قونیه و چاپ عدنان قرا اسماعیل اوغلو و دریا اروس	۴۰۰۳	۳۷۹۶	۴۸۰۸	۳۸۵۴	۴۲۳۸	۴۹۱۴	۲۵۶۱۳
نیکلسون	۴۰۰۳	۳۸۱۰	۴۸۱۰	۳۸۵۵	۴۲۳۸	۴۹۱۶	۲۵۶۳۲
موحد	۴۰۱۶	۳۸۲۳	۴۸۱۲	۳۸۵۶	۴۲۴۰	۴۹۵۳	۲۵۷۰۰
قوام‌الدین خرمشاهی	۴۰۰۳	۳۸۱۰	۴۸۱۰	۳۸۵۵	۴۲۳۸	۴۹۱۶	۲۵۶۳۲
سروش	۴۰۱۰	۳۸۱۹	۴۸۰۹	۳۸۵۴	۴۲۳۹	۴۹۱۵	۲۵۶۴۶
سرور مولایی - مستشارنیا	۴۰۱۶	۳۸۱۳	۴۸۰۹	۳۸۵۲	۴۲۳۹	۴۹۱۶	۲۵۶۴۵
روشن	۴۴۷۴	۴۱۲۵	۵۱۹۶	۴۱۱۸	۴۵۳۳	۵۲۸۹	۲۷۷۳۵
توفیق هـ سبحانی	۴۰۱۸	۳۸۲۲	۴۸۱۱	۳۸۵۵	۴۲۳۷	۴۹۳۰	۲۵۶۷۳

یکی از دلایل این اختلاف در شمار ابیات، به اختلاف در ذوق و سلیقه و نحوه برخورد مصحح با ابیات مندرج در حواشی نسخه مربوط می‌شود. همچنان‌که استاد موحد در مقدمه خود بر مثنوی یادآوری فرموده‌اند، شمار ابیات متن نسخه مورخ ۶۷۷ قونیه از شش دفتر مثنوی بر اساس چاپ عدنان قرا اسماعیل اوغلو و دریا اروس ۲۵۶۱۳ بیت و ابیات حاشیه ۶۳ بیت و در مجموع ۲۵۶۷۶ بیت است (مولوی، ۱۳۹۶، مقدمه موحد: صد و چهارده).

استاد موحد هنگام آوردن مواد مقدمه مفصل خود، گویا تنها دو چاپ مستقل از نسخه قونیه می‌شناخته‌اند: چاپ مشترک عدنان و اروس در ترکیه و چاپ عبدالکریم سروش در ایران. از این رو، در مقدمه خود شمار ابیات متن مثنوی مصحح خود را با چاپ سروش مقایسه کرده‌اند. طبق برآورد موحد، سروش از ۶۳ بیت حاشیه نسخه قونیه ۳۳ بیت را به متن برده^۲ و موحد در مورد ۵۲ بیت این کار را کرده‌اند؛ یعنی غیر از ابیاتی که به واسطه دیگر نسخه‌ها به تصحیح موحد راه یافته، شمار ابیاتی که موحد از متن و حاشیه نسخه قونیه به متن آورده‌اند، ۲۵۶۶۵ بیت است.

شماری از حواشی نسخه‌ها از جمله همین نسخه قونیه، به اصلاح اغلاط کتابتی در هنگام کتابت مربوط می‌شود که کاتب در هنگام بازبینی، برای اینکه متن قلم‌خورد و مخدوش نشود، صورت صحیح آنها را در حاشیه یادآوری می‌کند. بعضی از این اصلاحات حتی ممکن است به وسیله صاحب نسخه یا خواننده باسواد دیگری، با خطی متفاوت با متن در حاشیه افزوده شود.

آنچه در این نوشته مقصود ماست حواشی‌ای است که استاد موحد از آنها به اختلاف روایات تعبیر می‌کند: «باقی موارد دگرسانی‌ها

اختلاف روایت است؛ یعنی در برابر صورتِ بیتی که در متن قرار گرفته، صورت دیگری از آن در حاشیه ثبت شده است... معنی این اصلاحات که گاهی با علامت «صح» و گاهی بدون علامت یا با علامت «خ» (نسخه بدل) در حاشیه قید شده است... مربوط به تجدیدنظری است که در بازخوانی‌های متعدّد متن از سوی خودِ شاعر یا خواصّ اصحاب او مطرح می‌شده است» (مولوی، ۱۳۹۶، مقدمهٔ موحد: شصت و دو).

ابیاتی را که موحد از آنها به دو روایت از یک معنی یاد می‌کند، ما با فرض اینکه در بازخوانی متن توسط خود شاعر یا با موافقت و تأیید او، در حاشیه اضافه شده باشند و با علامت «صح» همراه باشند، «نعم البدل» می‌نامیم.

با توجه به آنچه در انجامهٔ نسخهٔ قونیه آمده، این نسخه از روی نسخه‌ای کتابت شده است که در حضور حسام‌الدین چلبی (خلیفه) و سلطان ولد (خلف مولانا) بر مولانا قرائت شده و خود مولانا یا یکی از آن دو، اصلاحات یا پیشنهادهایی مطرح کرده‌اند که در حاشیهٔ نسخه آمده و کاتب نسخهٔ قونیه، همان حواشی را عیناً به حاشیهٔ نسخهٔ خود منتقل کرده است؛ همان شیوه‌ای که استاد عدنان و دریا اروس نیز در چاپ خود از نسخهٔ قونیه آن را در پیش گرفته و ابیات حاشیه را عیناً در حاشیه نگه داشته و به ذوق و سلیقهٔ خود در ترجیح یکی از آن دو اعتماد نکرده‌اند.

بسیاری از ابیاتی که در نسخه‌های متأخر در حاشیه افزوده شده و به مرور زمان به متن مثنوی راه یافته، از نوع تکمیل متن است؛ بدین معنی که کاتب یا خوانندهٔ باذوق و باسواد نسخه، در حین قرائت نسخه به گمان خود به خلأهایی برمی‌خورد که نیاز به پر کردن دارد تا روایت ناقص نماند. در الحاقی بودن این افزونه‌ها تردیدی نیست ولی مصححان دانشمند مثنوی از جمله نیکلسون و موحد نیز از افسوس آنها در امان نمانده‌اند و با این توجیه که بدون آنها روایت حکایت ناتمام می‌ماند، آنها را از حواشی نسخه‌ها ولو متأخر وارد متن نموده‌اند و از این طریق ابیاتی ولو اندک به ابیات متن مصحح آنان نسبت به نسخهٔ قونیه راه یافته است. از آن جمله است دو بیت از حکایت «بقال و طوطی» که بعد از سه بیت آغازین حکایت، از حاشیهٔ نسخه‌های «قا» (قاهره مورخ ۷۶۸) و «قو» (قونیه مورخ ۶۸۷) به متن موحد راه یافته (ج ۱ ص ۱۸) و قبل از او نیز نیکلسون به نقل از متن نسخهٔ «L» (نسخهٔ شخصی نیکلسون مورخ ۸۴۳) و حاشیهٔ نسخهٔ «A» (نسخهٔ مورخ ۷۱۸ موزهٔ بریتانیا) آنها را در پاورقی نسخهٔ نهایی خود نقل و اذعان کرده است که «این ابیات را بعضی نُسَخ برای بیان هراس طوطی اضافه کرده‌اند» (مولوی، ۱۳۸۹، ب، ج ۱: ص ۵۱):

خواجه روزی سوی خانه رفته بود در دکان طوطی نگهبانی نمود

گره‌ای برجست ناگه در دکان بهر موشی، طوطیک از بیم جان

بیت سوم از سه بیت زیر (ج ۱: ۱۲۲۸) نیز در «قصهٔ هدهد و سلیمان» به نقل از نسخه‌های «م، قا، قو» و هاشم «ن» به متن استاد موحد راه یافته است و نسخهٔ قونیه آن را ندارد:

ای سلیمان، بهر لشکرگاه را در سفر می‌دار این آگاه را

پس سلیمان گفت: شو ما را رفیق در بیابان‌های بی‌آب عمیق

تا بیابی بهر لشکر آب را در سفر سقا شوی اصحاب را

از ابیاتی که برای تفسیر متن در نسخه‌ها افزوده شده و استاد موحد در حاشیهٔ ابیات ج ۱: ۱۰۶۸-۱۰۶۹ (لفظها و نام‌ها چون دامه‌است+ لفظ شیرین ریگ آب عمر ماست/آن یکی ریگی که جوشد آب از او+ سخت کمیاب است، رَو آن را بجو) به وجود آنها در متن «قا» و هاشم «قوم» (با علامت صح) اشاره کرده، این ۴ بیت است:

کاو به حق پیوست وز خود شد جدا هست آن ریگ ای پسر، مرد خدا
طالبان را زان حیات است و نمو آب عذب دین همی جوشد از او
کآبِ عمرت را خورد او هر زمان غیر مرد حق چو ریگ خشک دان
تا از او گردی تو بینا و علیم طالب حکمت شو از مرد حکیم

در بازخوانی متون فارسی گاهی دو بیت هم‌معنی می‌توان یافت که گویا شاعر هنگام سرودن اشعار نتوانسته یکی از آن دو بر دیگری ترجیح دهد و انتخاب یکی از آن دو را برای فرصتی دیگر باز گذاشته ولی فرصت‌ها فوت شده و این دو بیت همچنان در دیوان او باقی مانده است.

برای نمونه می‌توان دو بیتی از دفتر سوم مثنوی را مثال آورد که هر دو به طور متوالی در نسخه‌ها آمده است ولی ظاهراً قرار بوده است یکی جایگزین و بدل دیگری شود و نشده است:

تو بگویی: «مردِ حقّ اندر نظر کی در آرد با خدا ذکرِ بشر؟»
خر از این می‌خسپد اینجا ای فلان که بشر دیدی تو ایشان را، نه جان
کار از این ویران شدست ای مردِ خام که بشر دیدی مر ایشان را چو عام
تو همان دیدی که ابلیس لعین گفت: «من از آتشم، آدم ز طین»
(مثنوی، ج ۳: ۲۲۹۸ به بعد)

منظور ما از دو بیتی که ظاهراً یکی از آن دو می‌بایستی نعم البدل آن دیگری باشد، دو بیت وسط است. تعبیر «خر از این می‌خسپد اینجا» که در مقالات شمس هم آمده و موحد در آنجا با استناد به همین بیت مثنوی چنین معنی کرده‌اند: «خر اینجا می‌خسپد»؛ یعنی کار اینجا خراب می‌شود و حساب غلط از آب در می‌آید. (مولوی، ۱۳۹۶، تعلیقات مقالات: ۵۶۲)؛ با توجه به توضیحی که استاد از این تعبیر به دست داده‌اند، مفهوم بیت نخست چنین می‌شود: کار از اینجا خراب می‌شود و حساب تو از اینجا غلط از آب در می‌آید که تو مردان حق را جسم می‌بینی و نه جان. حقیقت آنان را در نمی‌یابی و به دیدن ظاهر انسانی آنان بسنده می‌کنی. حالا اگر بخواهیم بیت بعدی را معنی کنیم، باید همین معنی را درباره آن نیز تکرار کنیم. گویی مولانا بیت قبلی را گفته ولی احساس کرده است که ممکن است بعضی خوانندگان یا مخاطبان متن، مفهوم «خر از این می‌خسپد اینجا» را به روشنی در نیابند؛ در نتیجه با سرودن بیتی موازی با معنی مشترک، سعی کرده است مفهوم آن را به روشنی بیان کند. برای توضیح «خر از این می‌خسپد اینجا»، هیچ عبارتی گویاتر از «کار از این ویران شده‌ست» نیست. «ای مرد خام» جانشین «ای فلان» شده است و مصراع دوم نیز تقریباً تکرار شده است. مورد دیگر از این نوع در همان دفتر سوم از مثنوی است:

داند او خاصیتِ هر جوهری در بیانِ جوهرِ خود چون خری
که «همی دانم یَجُوز و لَا یَجُوز» خود ندانی تو یَجُوزی یا عَجُوز!
این روا و آن ناروا دانی ولیک تو روا یا ناروایی؟ بین تو نیک
(مثنوی، ج ۳: ۲۲۹۸ به بعد)

در اینجا نیز مقصود ما دو بیت اخیر است. مدعی دانش یا علم فقه راجع به همه چیز می‌داند ولی از درک حقیقت وجودی خود ناتوان است. او ادعا می‌کند که می‌داند چه چیز روا و چه چیز نارواست ولی از درک روایی یا ناروایی خود عاجز است.

بیت آخر بیان دیگری از همین معنی است. در بیت قبل همین معنی به نقل از مدعی آمده ولی در این بیت هر دو مصراع آهنگ

نحوی یکسانی دارند و هر دو از زبان شاعر به مخاطب فرضی سروده شده‌اند: روا و ناروا بودن این و آن را می‌دانی ولی نمی‌دانی که خود تو در این میان کدامی؛ روایی یا ناروا؟ (بودنت مفید است یا نبودنت؟).

نمونه دیگری که می‌تواند این ادعا را ثابت کند، مورد زیر است که در نسخه قونیه و نسخه‌های دیگر این هر دو بیت آمده است ولی در نسخه «قو» چنان که استاد موحد در حاشیه توضیح داده‌اند، بیت نخست در هاشم آمده، یعنی نعم البدل بودن آن برای کاتب روشن بوده است:

من شکستم حرمتِ ایمانِ او پس یمینم بُرد دادستانِ او
 من شکستم عهد و دانستم بد است تا رسید آن شومی جرأت به دست
 (مثنوی، ج ۳: ۱۶۹۰-۱۶۹۱)

به جای «شکستن حرمت ایمان» در بیت اول، «من شکستم عهد» نشسته است. و در مصراع دوم به جای «یمین» بیت نخست «دست» آمده است. ظاهراً بیت نخست را به دلیل جناسی که بین دو کلمه «ایمان» و «یمین» وجود دارد، بعداً به جای بیت دوم ساخته و داخل متن کرده‌اند.

دو بیت زیر نیز از آن جمله‌اند. همچنان که موحد در حاشیه صفحه مربوط به ابیات، یادآوری فرموده‌اند، بیت «در جمادات از کرم عقل آفرید...» در نسخه «و» نیست و نسخه «ح» نیز آن را در حاشیه با علامت صح دارد. دو بیت با اینکه در اغلب نسخه‌ها در پی هم آمده است ولی با وجود یکی از آن دو می‌توان از دومی چشم پوشید:

در جمادات از کرم عقل آفرید عقل از عاقل به قهر خود بُرید
 در جماد از لطف عقلی شد پدید وز نکال از عاقلان دانش رمید
 (مثنوی، ج ۴: ۲۸۲۱-۲۸۲۲)

«کرم» همان «لطف» است و «قهر» همان «نکال» و مفهوم دو بیت کاملاً یکی است.

امین پاشا اجلالی که استاد درس حافظ ما در دوره کارشناسی در دانشگاه تبریز بود، وقتی به توضیح این ابیات از غزل حافظ رسیدند،

نصیحتی کنمت یاد گیر و در عمل آر که این حدیث، ز پیرِ طریقتم یادست
 غمِ جهانِ مخور و پندِ من مَبَر از یاد که این لطیفه عشقم ز رهروی یادست
 رضا به داده بده وز جبین گره بگشای که بر من و تو در اختیار نگشادست
 (حافظ، ۳۷)

دو بیت نخست را از باب نعم البدل دانستند؛ بدین معنی که حافظ برای بیان «رضا به داده بده...»، یک بار آن را از پیر طریقت و یک بار از رهرو یا سالکی نقل کرده‌اند. همچنین «نصیحتی کنمت یاد گیر و در عمل آر» همان «غم جهان مخور و پند من مبر از یاد» است و منظور از عمل کردن به نصیحت غم جهان نخوردن است. در این نوع ابیات، گویی با وجود بیتی به بیت دیگر نیازی نیست آمدن آن نوعی اطناب است.

حالا وقتی به دو تصحیح نیکلسون و موحد (که با وجود مقابله چند نسخه کهن، نسخه اساسشان همان نسخه مورخ ۶۷۷ قونیه بوده است) و چاپ‌های مبتنی بر تک نسخه قونیه مراجعه می‌کنیم و در اختلاف آنها در شمار ابیات تأمل می‌کنیم، به این نتیجه می‌رسیم که به متن آوردن ابیاتی که صرفاً به عنوان نعم البدل در حاشیه آمده‌اند و با علامت «صح» ترجیح و لزوم جایگزینی آن را بر ضبط

متن خاطر نشان می‌کنند، یکی از دلایل افزایش شمار ابیات از متن اصلی و چاپ‌های مختلف با یکدیگر است.

۲. کاربرد اصطلاح «نعم البدل» در شعر فارسی

کاربرد اصطلاح «نعم البدل» به معنی جایگزین بهتر، بهترین جایگزین در ادبیات فارسی سابقه دارد. سنایی در ترکیب‌بندی به مطلع «ای دل ار جانانت باید منزل اندر جان مکن / دیده در گبری مدار و تکیه بر ایمان مکن» می‌گوید:

چون ترا کردم بدل بر دیگران «نعم البدل»
ور بدیشان بازگردم ز ابلهی «بئس المصیر»

(سنایی، بی تا: ۷۲۹)

و در قصیده‌ای دیگر:

تو به خرسندی بدل کن حرص را گر مردمی
کاولین «نعم البدل» شد آخرین «بئس القرین»

(سنایی، بی تا: ۵۵۷)

مولانا در غزلی وقتی از تبدلاتی سخن می‌گوید که در آنها چیزی بهتر جایگزین چیزی بدتر می‌شود، از جایگزین بهتر به «نعم البدل» تعبیر می‌کند:

مردار جانی می‌شود، پیری جوانی می‌شود
مس زرّ کانی می‌شود در شهر ما نعم البدل

(مولوی، ۱۳۶۳: ۱۳۳۴)

و بعد از او شاه‌نعمت‌الله ولی عشق الهی را نعم البدل جانی می‌داند که در راه معشوق فدا شده باشد:

هر که جان داد و هوای او ستد
نزد ابدالان بود نعم البدل

(شاه نعمت‌الله ولی، بی تا: ۱۸)

عبدالرحمن جامی در توجیه سرودن منظومه «خردنامه اسکندری» با وجود منظومه‌هایی که قبلاً در همین موضوع سروده شده است، می‌گوید:

سخن گر چه باشد چو آب زلال
ز تکرار خیزد غبار ملال

چو افتاد بی آن به کارم خلل
تلافیش کردم به نعم البدل

شدم از دگر بحر گوهرفشان
وز آن کردم ابرار را سبحة خوان

(جامی، ۱۳۷۸ ب، ج ۲: ۴۳۵ ب ۳۷۳)

و در غزلیات:

زان همه شادی که به دل داشت جای
شد غم و اندوه تو نعم البدل

(جامی، ۱۳۷۸ الف، ج ۱: ۵۴۶)

هر چند سنایی به اقتضای کلام در مقابل «نعم البدل» تعبیر «بئس المصیر» و «بئس القرین» را به کار برده است ولی مقابل درست و دقیق آن «بئس البدل» است که کاربرد آن هم سابقه دارد.

در کشف الاسرار میبیدی (ج ۵: ص ۷۰۴) در تفسیر بخشی از آیه ۵۰ سوره کهف ۱۸ (أَفَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ بِئْسَ لِلظَّالِمِينَ بَدَلًا) آمده است: «بئس لِلظَّالِمِينَ بَدَلًا» بئس البدل من الله ابليس و ذریته و بئس البدل معصیه الله من طاعته

و بئس البدل النار من الجنة.

بر چه بگشادی بدل این دیده‌ها یک به یک بئس البدل دان تو را
(مثنوی، ج ۶: ۲۳۰۹)

نعم العوض و بئس العوض دو تعبیر دیگری است که گاهی به جای نعم البدل و بئس البدل به رفته است:

دیده ما چون بسی علت در اوست رو فنا کن دید خود در دید دوست
دید ما را دید او نعم العوض یایی اندر دید او کلّ غرض
(مثنوی، ج ۱: ۹۱۸-۹۱۹)

گر شریف و لایق و همدم نیام از چنین ظالم تو را من کم نیام
مر مرا دادی بدین صاحب غرض احمقی کردی، تو را بئس العوض
(مثنوی، ج ۲: ۲۲۱۰-۲۲۱۱)

تو مگو تا گوید او نعم العوض کاندرا آن گفتن بود کلّ غرض
(سلطان ولد، ۱۳۵۹: ۴۰۸)

۳. بحث و بررسی در ابیات النعم بدل در مثنوی

اکنون به صورت فهرست‌وار به ابیاتی می‌پردازیم که در حاشیه نسخه مورخ ۶۷۷ قونیه یا در چند نسخه معتبر دیگر و غالباً با علامت «صح» آمده است. این ابیات به نظر ما نعم البدل ضبط متن بوده و علامت «صح» متضمن توصیه‌ای بوده است برای جایگزین کردن آن به جای بیت متن در کتابت‌های بعدی؛ که به دلیل پابندی کاتبان به نسخه اساس همچنان در حاشیه آمده و مصححان دو تصحیح معتبر مثنوی (نیکلسون و موحد) و متولیان نشر تک نسخه مورخ ۶۷۷ قونیه غالباً بیت متن را حفظ کرده و بیت حاشیه را به متن افزوده‌اند و به هم معنی بودن دو بیت توجهی نکرده‌اند.

شماره بعد از بیت‌های مورد بحث، شماره دفتر و بیت مثنوی، بر اساس چاپ عدنان قره‌اسماعیل اوغلو است که متن و حاشیه نسخه قونیه را عیناً حفظ کرده و از این نظر کاملاً منطبق با نسخه خطی است. البته چون به عکس نسخه خطی قونیه نیز مراجعه کرده‌ایم، جای بیت را در نسخه با شماره ورق و پشت (ب) و روی (آ) آن نشان داده‌ایم. بیت بعدی، بیت مندرج در حاشیه نسخه است که در پاورقی چاپ عدنان با علامت + آمده و نشان می‌دهد که نسخه خطی بعد از بیت مورد نظر، آن را در حاشیه افزوده است. بعد از آن با مراجعه به تصحیح موحد و نیکلسون نشان داده‌ایم که آن دو با بیت‌های نعم البدل چگونه عمل کرده‌اند.

در آخر نشان داده‌ایم که هر کدام از متولیان نشر نسخه قونیه چه برخوردی با این نوع ابیات داشته‌اند.

برای آگاهی از علایم اختصاری نسخه‌های تصحیح نیکلسون و موحد، جدول تطبیقی نسخه‌ها را از مقدمه استاد موحد نقل می‌کنیم.

جدول تطبیقی نسخه‌ها

شماره و محل نگهداری نسخه	تعداد دفترهای مثنوی مندرج در نسخه	رمز نیکلسون	رمز موحد
۱. نسخه مورخ ۶۷۷ قونیه	مشمول بر هر شش دفتر	رمز G	رمز الف
۲. نسخه مورخ ۶۸۷ ظهیرافندی استانبول	مشمول بر هر شش دفتر	رمز H	رمز قو

رمز ن	رمز N	مشمتمل بر دفتر اول فقط	۳. نسخه مورخ ۶۸۰ نافذ پاشا استانبول
رمز قا	رمز K	مشمتمل بر هر شش دفتر	۴. نسخه مورخ ۶۶۸ (۷۶۸) قاهره
رمز هـ	رمز P	مشمتمل بر دفتر ششم فقط	۵. نسخه مورخ ۶۷۴ قاهره
-	رمز D	مشمتمل بر دفتر دوم فقط	۶. نسخه مورخ ۷۰۶ مونیخ
-	رمز C	مشمتمل بر دفتر اول فقط	۷. نسخه بی تاریخ موزه بریتانیا
-	رمز A	مشمتمل بر هر شش دفتر	۸. نسخه مورخ ۷۱۸ موزه بریتانیا
-	رمز L	مشمتمل بر هر شش دفتر	۹. نسخه مورخ ۸۴۳ متعلق به نیکلسون
-	رمز B	مشمتمل بر هر شش دفتر	۱۰. نسخه مورخ ۷۴۴ مونیخ
ج	-	مشمتمل بر دفتر چهارم فقط	۱۱. نسخه مورخ ۶۸۰ نافذ پاشا استانبول
و	-	مشمتمل بر دفتر چهارم فقط	۱۲. قونیه مزار مولانا به کتابت سلطان ولد
لد	-	مشمتمل بر دفتر پنجم فقط	۱۳. کتابخانه سلیمانیه (خسروپاشا) به کتابت سلطان ولد
ولد	-	مشمتمل بر دفتر ششم فقط	۱۴. کتابخانه سلیمانیه (خسروپاشا) به کتابت سلطان ولد
م	-	مشمتمل بر هر شش دفتر	۱۵. نسخه مورخ ۶۹۵ کتابخانه سلیمانیه (ملا مراد)
قم	-	مشمتمل بر دفتر چهارم فقط (۷۰۱ احتمالاً ۷۴۱)	۱۶. قم. کتابخانه مرکز احیای میراث اسلامی

۱. گر هزاران دام باشد در قدم/چون تو با مایی نباشد هیچ غم (ج: ۱/ ۳۸۷ / ۱۲ب)

چون عنایات بود با ما مقیم کی بود بیمی از آن دزد لئیم: + (صح)

موحد (ج: ۱/ ۳۹۱-۳۹۲) هر دو بیت را در متن آورده و در حاشیه درباره بیت دوم، چنین توضیح داده است: «این بیت در متن «قا» و در هامش «الف و قو» با علامت صح آمده است. «م»، «ن» این بیت را ندارند». سروش (بدون اشاره در پاورقی) و سبحانی (با اشاره در پاورقی)، عین موحد عمل کرده‌اند. مولایی و مستشار هر دو بیت را در متن آورده‌اند و به اشتباه بیت بعدی (هر شی از دام تن ارواح راهی رهانی، می کنی الواح را) را متعلق به حاشیه نسخه قونیه دانسته‌اند. نیکلسون این بیت را در حاشیه به نقل از بولاق افزوده و یادآوری کرده که «این الحاق نسبتاً کهن است؛ زیرا در نسخه k نیز آمده». خرمشاهی هم بیت حاشیه را در پاورقی آورده است.

• «چون تو با مایی» در بیت حاشیه با تعبیر «چون عنایات بود با ما مقیم» جایگزین شده، و «گر هزاران دام باشد در قدم، نباشد هیچ غم» با «کی بود بیمی از آن دزد لئیم».

۲. چون ملک انوار حق در وی بیافت / در سجود افتاد و در خدمت شتافت (ج: ۱/ ۱۲۴۸ / ۲۱ب)

چون ملایک نور حق دیدند از او جمله افتادند در سجده به رو

از جمله موارد نادری است که موحد بیت حاشیه را بر متن نیفزوده و درباره آن چنین توضیح داده‌اند: «این بیت (چون ملایک نور...) در «م» (مورخ ۶۹۵ ملا مراد) به جای متن ما و در هامش «الف» با علامت نسخه بدل آمده است.» (مولوی ۱۳۹۶: ج: ۱/ ۸۱). سروش

نیز با توضیح در پاورقی عین موحد رفتار کرده و سبحانی نیز بیت حاشیه را در حاشیه آورده‌اند ولی «چون ملایک...» را «آن ملایک...» خوانده‌اند. خرمشاهی بیت حاشیه را بدون توضیح در پاورقی، مغفول گذاشته؛ نه در متن آورده، نه در پاورقی. مولایی و مستشار بیت حاشیه را چنین نشان داده‌اند: ... دیدند از او... در سجده برو (گویی که بقیه کلمات بیت با بیت متن، منطبق است). چنان که روشن است، هر کدام از دو مصراع، بَدَلِ مصراعِ نظیرِ خود در بیتِ متن است؛ «چون مَلکِ انوارِ حق در وی بیافت»، همان «چون ملایک نور حق دیدند از او» است و «در سجود افتاد و در خدمت شتافت»، همان «جمله افتادند در سجده به رو».

۳. جمله شاهان پستِ پستِ خویش را / جمله خلقان مستِ مستِ خویش را (ج ۱: ۱۷۳۶-۱۷۳۷ / ۲۶ب)

جمله شاهان بنده بنده خودند / جمله خلقان مرده مرده خودند: +

موحد (ج ۱: ۱۷۴۴-۱۷۴۵ ص ۱۱۳) هر دو بیت را بر خلاف ترتیب متن قونیه در متن آورده است:

جمله شاهان بنده بنده خودند / جمله خلقان مرده مرده خودند

جمله شاهان پستِ پستِ خویش را / جمله خلقان مستِ مستِ خویش را

و در حاشیه افزوده: «الف» این بیت (جمله شاهان بنده...) را در هامش با علامت صح آورده است. / در «قو» و «م» این بیت (جمله شاهان بنده...) و بیت بعد (جمله شاهان پست...) جابه‌جا آمده است. سروش و خرمشاهی (بدون اشاره در پاورقی) و مولایی و مستشار (با اشاره در پاورقی) و سبحانی نیز (با اشاره در پاورقی ولی در متن داخل پرانتز)، عین موحد عمل کرده‌اند. نیکلسون نیز مثل موحد هر دو بیت را به همان ترتیب در متن آورده، و در حاشیه چنین توضیح داده: در حاشیه G اضافه شده. در L جای این بیت و بیت پس از آن با هم عوض شده.

دو بیت کاملاً مترادف‌اند و با وجود یکی به دیگری نیازی نیست.

۴. جان ناری یافت از وی انطفا / مرده پوشید از بقای او قبا (ج ۱: ۱۹۵۵ / ۲۹ آ)

جان آتش یافت زو آتش کشی / جان مرده یافت از وی جنبشی

موحد (ج ۱: ۱۹۶۳-۱۹۶۴) با تقدیم بیت حاشیه، هر دو بیت را به متن آورده و در حاشیه چنین توضیح داده‌اند: این بیت (جان آتش یافت...) در متن «م» و در هامش «الف» و «قو»؛ هر دو با علامت صح آمده است. «ن» این بیت (جان ناری یافت...) را ندارد. سروش (بدون اشاره در پاورقی)، مولایی و مستشار و سبحانی (با اشاره در پاورقی)، مثل موحد عمل کرده‌اند. خرمشاهی بیت حاشیه را با شماره‌ای مجزا در متن آورده و در پاورقی خاطر نشان کرده که بیت از قلم افتاده و در حاشیه نوشته شده است. نیکلسون بیت حاشیه (جان آتش یافت زو آتش کشی/ جان مرده یافت در خود جنبشی) را در متن آورده و در حاشیه افزوده: در حاشیه AGH اضافه شده. GH به جای این بیت زیر را دارد:

جان ناری یافت از وی انطفا / مرده پوشید از بقای او قبا

چنان‌که معلوم است نیکلسون در این مورد درست عمل کرده و بیت حاشیه نسخه قونیه و دو نسخه دیگر را به متن آورده و بیت متن را به حاشیه برده. این دو بیت کاملاً هم‌معنی‌اند و ترجیح بیت حاشیه (جان آتش یافت...) این است که کلمات فارسی جایگزین کلمات عربی شده و معنی را گویاتر کرده است: «جان آتش» به جای «جان ناری»، «آتش کشی» به جای «انطفا»؛ «جان مرده یافت از وی جنبشی» به جای «مرده پوشید از بقای او قبا».

۵. اصلِ روغن ز آب افزون می‌شود / عاقبت با آب ضد چون می‌شود (ج ۱: ۲۴۷۱ / ۳۵ آ)

چونکه روغن را ز آب اسرشته‌اند / آب با روغن چرا ضد گشته‌اند: +

موحد (۲۴۸۰-۲۴۸۳ ص ۱۶۲) هر دو بیت را با علامت سؤال در متن آورده و در حاشیه افزوده‌اند که بعضی نسخه‌ها («قو» و «ن») بیت اول (اصلی روغن ز آب...) را در هامش دارند و «الف» (نسخه قونیه) بیت دوم (چون که روغن را...) را با علامت صح در هامش آورده است. سروش (بدون اشاره در پاورقی) عین موحد عمل کرده است. مولایی و مستشار، و سبحانی (با اشاره در پاورقی)، هر دو بیت را به طور مقلوب (مقدم مؤخر) در متن آورده‌اند. خرمشاهی بیت حاشیه را با شماره‌ای مجزا در متن آورده و در پاورقی خاطر نشان کرده که بیت در حاشیه آمده است. نیکلسون به جای بیت متن، این بیت (چونکه روغن را ز آب...) را از حاشیه به متن برده و در حاشیه افزوده که: بولا ق قبل از این بیت، این بیت (اصلی روغن ز آب...) را افزوده. GK نیز این بیت را بعد از بیت ۲۴۷۰ (این عجب کین رنگ از بی رنگ خاست/ رنگ با بی رنگ چون در جنگ خاست) گنج‌انیده‌اند و در H در حاشیه اضافه شده.

۶. صورت خندان نقش از بهر تست / تا از آن صورت شود معنی دُرست (ج ۱: ۲۷۶۸ / ۳۹ آ)

صورت غمگین نقش از بهر ماست تا که ما را یاد آید راه راست: +

موحد (ج ۱: ۲۷۷۸-۲۷۷۹ ص ۱۸۱) بیت حاشیه (صورت غمگین نقش...) را قبل از بیت متن (صورت خندان نقش...) در متن آورده‌اند و در حاشیه یادآوری فرموده‌اند که این بیت (صورت غمگین نقش...) در متن «قا» و هامش «الف» با علامت صح و هامش «ن» آمده است. «قو»، «م» این بیت را ندارند. سروش (بدون اشاره در پاورقی)، مولایی و مستشار، و سبحانی (با اشاره در پاورقی)، هر دو بیت را در متن آورده‌اند. خرمشاهی بیت متن را در متن آورده و در حاشیه توضیح داده است که بیت متن در حاشیه، به صورت زیر تصحیح شده است: صورت غمگین نقش... نیکلسون بیت «صورت غمگین نقش...» را در حاشیه با این توضیح آورده: پس از این بیت (صورت خندان نقش...)، K بیت زیر را دارد که نخستین بار در K و سپس در نسخ چاپی آمده: «صورت غمگین نقش...». این بیت را تصحیح کننده‌ای در حاشیه G اضافه کرده.

بیت حاشیه (صورت غمگین نقش...) دقیقاً به همان معنی بیت متن (صورت خندان نقش...) است؛ جز اینکه «خندان» و «غمگین»، و «ما» و «تو» که ممیز معنی کلی نیستند، در آن جابه‌جا شده‌اند. مصراع‌های دوم دو بیت نیز دو تعبیر از یک مقصودند؛ شاعر می‌خواهد بگوید غم و شادی این جهانی در مقایسه با غم و شادی حقیقی، مثل غم و شادی نقش بی‌جان در مقایسه با غم و شادی انسان زنده است.

۷. بر در یاران تهی دست ای فتی / هست چون بی‌گندمی در آسیا (ج ۱: ۳۱۷۰ / ۴۳ ب)

بر در یاران تهی دست آمدن هست بی‌گندم سوی طاحون شدن

استاد موحد (ج ۱: ۳۱۸۱ ص ۲۰۸) در این مورد درست عمل کرده‌اند؛ یعنی حاشیه (بر در یاران تهی دست آمدن...) را که هم‌معنی با متن و از لحاظ بلاغت مرجح است به متن برده‌اند و در حاشیه چنین توضیح داده‌اند: «الف» و هامش «قو» [چنین است]:

بر در یاران تهی دست ای فتی^۱ هست چون بی‌گندمی در آسیا

متن ما مطابق «قو»، هامش «الف» و سایر نسخ [است]. سروش و سبحانی با اشاره به متن و حاشیه نسخه قونیه، عین موحد عمل کرده‌اند. خرمشاهی و مولایی و مستشار متن را در متن و حاشیه را در پاورقی آورده‌اند. نیکلسون نیز مثل موحد بیت حاشیه را در متن آورده و ضبط نسخه BG را در حاشیه یادآوری کرده‌اند:

بر در یاران تهی دست ای فتی^۱ هست چون بی‌گندمی در آسیا

در این مورد مترادف بودن دو بیت چنان است که هر دو مصحح ترجیح داده‌اند صورت بلیغ را در متن بیاورند و متن قونیه را به حاشیه ببرند.

۸. سُخْرَةُ حَسَّانِ اَهْلِ اعْتِزَالٍ / خُوَيْشِ رَا سُنِّي نَمَائِنْدِ اَز ضَلَالِ (ج ۲: ۶۱-۶۲ / ۵۸ آ)

هر که در حس ماند او معتزلی است / گرچه گوید سُنَّیْمِ از جاهلی است: +

موحد (ج ۲: ۶۲-۶۴ ص ۲۶۶) و نیکلسون هر دو، بیت حاشیه (هر که در حس ماند...) را به متن برده‌اند؛ با این تفاوت که موحد یادآوری کرده است که «الف این بیت را در هامش آورده است» ولی نیکلسون در حاشیه راجع بدان سخنی نگفته است. خرمشاهی، مولایی و مستشار، و سبحانی نیز مثل موحد عمل کرده، هر دو بیت را در متن آورده، و در پاورقی تصریح کرده‌اند که بیت دوم را از حاشیه نسخه قونیه به متن برده‌اند. سروش در این مورد خلاف موحد عمل کرده، بیت متن را در متن آورده و بیت حاشیه را در پاورقی نقل کرده است.

بی‌شک هر دو بیت کاملاً مترادف و متناظرند و آوردن هر دو در پی هم، نوعی اطناب زاید است. «سُخْرَةُ حَسَّانِ اَهْلِ اعْتِزَالِ»، چه فرقی دارد با «هر که در حس ماند، او معتزلی است»؟ یا «خُوَيْشِ رَا سُنِّي نَمَائِنْدِ اَز ضَلَالِ» چه دارد که «گرچه گوید سُنَّیْمِ از جاهلی است» ندارد؟

۹. چِشْمِ چَوْنِ بَسْتِی تَرَا جَانِ کَنْدَنِی اَسْتِ / چِشْمِ رَا اَز نَوْرِ رُوْزَنِ صَبْرِ نِیَسْتِ (ج ۲: ۸۳ / ۵۸ آ)

چشم چون بستنی ترا تاسه گرفت / نور چشم از نور روزن کی شکفت: +

موحد (ج ۲: ۸۴-۸۵ ص ۲۶۸) هر دو بیت را در پی هم در متن آورده و در حاشیه یادآوری کرده است که: این بیت در هامش الف با علامت صح آمده است. سروش (بدون اشاره در پاورقی)، سبحانی، مولایی و مستشار (با اشاره در پاورقی)، هر دو بیت را در متن آورده‌اند. خرمشاهی بیت اول را با شماره‌ای مجزا در متن آورده، و در پاورقی یادآوری کرده که بیت دوم در حاشیه نسخه قونیه بوده است. نیکلسون به درستی بیت حاشیه قونیه «چشم چون بستنی ترا تاسه گرفت...» را به متن برده و بیت متن را در حاشیه، بدین صورت ذکر کرده: GL بولاق:

چشم چون بستنی، ترا جان‌کندنی است/چشم را از نور روزن صبر نیست

«جان‌کندن» تعبیری از «تاسه» است که به معنی اضطراب، بی‌تابی، بی‌قراری، تشویش، تلواسه و دل‌نگرانی است و «شکفتن» نیز همان «صبر کردن» است. چرا باید شاعر هر دو را به دنبال هم بسرائد و در متن باقی گذارد؟

۱۰. چَوْنِ تُو جَزُو دُوْزِ خِی پَسِ هَوْشِ دَارِ / جَزُو سُوِی کَلِّ خُودِ گِیْرِدِ قَرَارِ (ج ۲: ۲۷۳ / ۶۰ آ)

ور تو جزو جنتی ای نامدار / عیش تو باشد ز جنت پایدار: +

موحد (ج ۲: ۲۷۵-۲۷۶ ص ۲۷۹) بیت حاشیه را به متن برده و هر دو بیت را در متن حفظ کرده و در حاشیه چنین توضیح داده است: «این بیت در هامش «الف» با علامت صح، به خط متن و جوهر سرخ افزوده شده است.» سروش (بدون اشاره در پاورقی)، سبحانی، مولایی و مستشار (با اشاره در پاورقی)، مثل موحد عمل کرده‌اند. نیکلسون بیت حاشیه را با این توضیح در حاشیه حفظ کرده و به متن نیاورده است. پس از این بیت، بولاق افزوده: نیز B در حاشیه دارد: «ور تو جزو جنتی...» خرمشاهی مثل نیکلسون بیت حاشیه را در پاورقی ذکر کرده است.

• بیت متن و حاشیه هر دو تمثیل‌اند و در معنی برابر. فرقی نمی‌کند؛ بهشتی باشی میل به بهشت می‌کنی و دوزخی باشی، به دوزخ می‌گرایی.

۱۱. لَا اَحِبُّ الْاَقْلِیْنَ كَفْتِ اَنْ خَلِیْلِ / كِی فَنَّا خَوَاهِدُ اَز اَیْنِ رَبِّ جَلِیْلِ (ج ۲: ۲۹۶ / ۶۰ ب)

از خلیلی لا احب الاقلین / پس فنا چون خواست رب العالمین

موحد (ج: ۲، ۲۹۹-۳۰۰) با تقدیم بیت حاشیه (از خلیلی لا احبّ الاقلین...)، هر دو بیت را در متن آورده و در حاشیه توضیح داده است: این بیت (از خلیلی لا احبّ...) در هامش الف با علامت صح آمده است. «قو» این بیت (لَا أُحِبُّ الْأَقْلِينَ گفت...) را در هامش آورده است. سروش (بدون اشاره در پاورقی)، مولایی و مستشار (با اشاره در پاورقی) مثل موحد رفتار کرده‌اند.

نیکلسون بیت حاشیه (از خلیلی لا احبّ الاقلین...) را به متن برده و در حاشیه افزود: BDG به جای این بیت، بیت زیر را ضبط کرده: «لَا أُحِبُّ الْأَقْلِينَ گفت...» که به همین صورت در حاشیه H تصحیح شده. G ضبط متن را در حاشیه آورده. K فاتح، هر دو بیت را ضبط کرده. همین بیت در بولاق، پس از بیت ۲۹۸ آمده. خرماشاهی و سبحانی با توضیح در پاورقی مثل نیکلسون عمل کرده‌اند.

• ضبط نسخه‌ها نشان می‌دهد که کاتبان متوجه نعم البدل بودن بیت‌ها بوده‌اند و به سلیقه خود یکی را ترجیح داده، در متن می‌آورده‌اند و آن دیگری را در حاشیه نقل می‌کرده‌اند. نگاهی به نسخه‌بدل‌ها نشان می‌دهد که نسخه‌های معتبر همان یک بیت را در متن حفظ کرده‌اند و نسخه‌های متأخر هر دو بیت را به متن برده‌اند.

۱۲. قدر فُندق افکنم بُندق حریق / بُندقم در فعل صد چون منجنیق (ج ۲: ۳۴۷ / ۱۶۱ آ)

گرچه سنگم هست مقدار نخود / لیک در هیجا نه سر ماند نه خود: +

موحد (ج: ۲، ۳۵۱-۳۵۲) هر دو بیت را در متن آورده و در حاشیه یادآوری کرده است: این بیت (گرچه سنگم هست...) در هامش «قو» و «الف» با علامت صح آمده است. سروش (بدون اشاره در پاورقی)، سبحانی، مولایی و مستشار (با اشاره در پاورقی) هر دو بیت را به متن برده‌اند. نیکلسون همین بیت (در متن نیکلسون ۳۴۹) را در متن آورده و در حاشیه افزوده: پس از این بیت L بولاق افزوده: گرچه سنگم هست مقدار نخود... خرماشاهی با توضیح در پاورقی مثل نیکلسون عمل کرده است.

«بُندق حریق» که به معنی گلوگه‌های گلین به اندازه فُندق است که مرغان ابابیل انداختند و پیلان لشکر ابرهه را با آن تارومار کردند، همان است که در بیت بعدی از آن چنین تعبیر شده است: «سنگ‌هایی به اندازه نخود». در بیت متن، می‌گوید همان گلوله‌های گلی کار صد منجنیق را می‌کند و در بیت حاشیه در تأثیر سنگ‌های خرد چنین مبالغه می‌کند: با انداختن آن سر و کلاه خود دشمنان نابود می‌شود. کاملاً معلوم است که بیت حاشیه با جایگزینی کلمات ساده و آشنا به جای کلمات متکلفانه بیت متن، بیان مفهوم‌تر و بی‌پیرایه‌تری از بیت متن است و به جای آن سروده شده تا جایگزین متن شود نه اینکه هر دو کنار هم نقل شود!

۱۳. از تو خواهم آنچه من دادم به تو / بازده آنچه فرستادم به تو (ج ۲: ۵۴۴ / ۱۶۳ آ)

بحث با توجیه کن حجت میار / آنچه من بسپردمت وا پس سپار: +

موحد (ج: ۲، ۵۴۹-۵۵۰ ص ۲۹۵) هر دو بیت را به ترتیب در متن آورده و در حاشیه از اینکه بیت دوم را از حاشیه نسخه قونیه (نسخه الف) نقل کرده، چیزی نگفته است. سروش و مولایی و مستشار (بدون اشاره در پاورقی) همین کار را کرده‌اند.

خرماشاهی و سبحانی با توضیح در پاورقی، هر دو بیت را در متن آورده‌اند. نیکلسون نیز مثل موحد هر دو بیت را در متن آورده، ولی ترتیب ابیات در تصحیح او خلاف تصحیح موحد است (اول بحث با توجیه کن... و بعد از تو خواهم...) و در حاشیه افزوده: G بیت ۵۴۶ (بحث با توجیه کن...) را حذف کرده. این بیت در حاشیه G پس از بیت ۵۴۷ (از تو خواهم...) آمده. در K بولاق جای ابیات ۵۴۶ و ۵۴۷ با هم عوض شده.

اینکه در نسخه‌ها بیت متن قونیه را به حاشیه برده‌اند و بیت حاشیه را به متن آورده‌اند یا ابیات را جابه‌جا کرده‌اند، بدون اینکه در معنی اخلاقی به وجود آید، نشان می‌دهد که کاتبان نیز از نعم البدل بودن ابیات تصویری داشته‌اند و نیازی به نقل هر دو بیت نمی‌دیدند.

۱۴. باد را دیدی که می‌جنبد بدان / بادجنبانی است اینجا بادران (ج ۴: ۱۲۵-۱۲۶)

مروحه‌ی تصریف صنع ایزدش / زد بر این باد و همی جنباندش

نسخه قونیه این بیت را ندارد و موحد برای افزودن آن به متن، چنین توضیح داده است: این بیت (مروحه‌ی تصریف صنع ایزدش...) را از «قا»، «قو»، «م»، «قم»، «و»، «ج» هر دو با علامت صح به متن افزودیم. «الف» این بیت را ندارد.

به نظر می‌رسد دو بیت «باد را دیدی که می‌جنبد بدان...» و «مروحه‌ی تصریف صنع ایزدش...» کاملاً مترادف‌اند و نیازی نبود استاد موحد آن را از نسخه‌های دیگر به متن بیاورد.

چون نسخه قونیه (الف) این بیت را ندارد، طبیعی است که چاپ‌سروش و چاپ‌های دیگر مبتنی بر تک نسخه قونیه این بیت را نداشته باشند که البته صدمه‌ای به ارتباط طولی ابیات نمی‌زند؛ چون نکته‌ای بیت قبل نیفزوده است.

بیت دوم را در متن و حاشیه نسخه قونیه نیست، خرمشاهی برای استفاده از کشف‌الابیات چاپ نیکلسون، آن را به متن خود افزوده تا ترتیب ابیات مطابق متن نیکلسون باشد! سبحانی نیز این بیت را از نیکلسون نقل کرده و به متن افزوده است.

۴. نتیجه‌گیری

دو تصحیح شادروان رینولد نیکلسون و استاد محمدعلی موحد تا امروز دقیق‌ترین و اصولی‌ترین تصحیح انتقادی از مثنوی مولوی‌اند. این دو استاد اگرچه نسخه مثنوی مورخ ۶۷۷ قونیه را به دلیل قدمت و صحت، اساس تصحیح خود قرار داده‌اند، آن را با چند نسخه کهن و قابل‌اعتماد نیز مقابله کرده، ضبط‌های متفاوت نسخه‌ها را در پاورقی آورده‌اند. علاوه بر آن بعد از انتشار عکسی نسخه قونیه، حداقل هشت تن دیگر به تصحیح و نشر آن اقدام کرده‌اند که غالباً آن را با متن چاپی نیکلسون مقابله و تفاوت‌های مهم را قید کرده‌اند؛ استاد روشن علاوه بر نیکلسون، آن را با چاپ علاءالدوله نیز مقابله کرده و از این رو، صدها بیت به متن اصیل قونیه افزوده‌اند! هر دو مصحح نامبردار به علاوه متولیان نشر نسخه قونیه در استنساخ از روی نسخه قونیه یا نسخه‌های معتبر دیگر با چالش ابیات حاشیه نسخه/نسخه‌ها مواجه بوده‌اند. عدنان قرا اسماعیل اوغلو و دریا اُروس استادان ترک، ترجیح داده‌اند نسخه قونیه را عیناً منتقل کنند و در متن و حاشیه دست نبرند و ترجیح خود را دخالت ندهند ولی بقیه یا حاشیه را به متن برده، بر تعداد ابیات متن افزوده‌اند یا ضبط حاشیه را بر متن ترجیح داده، آن دو را جابه‌جا کرده‌اند.

ما در این مقاله ابیاتی را که آنها را نعم البدل دانسته‌ایم، برای نمونه آورده‌ایم که نشان می‌دهد ضبط ابیات حاشیه با علامت «صح» برای جایگزین کردن آن با متن بوده و بایستی با ضبط متن جابه‌جا می‌شده است. از دلایل این ادعا نسخه‌های کهن و معتبری هستند که تنها بیتی از این ابیات جفت را در متن آورده‌اند و بیت دیگر را یا در حاشیه نگه داشته‌اند یا نادیده گرفته‌اند؛ چون متوجه هم‌معنی بودن آن دو بوده‌اند؛ در حالی که غالباً ترجیح مصححان بر حفظ بیت متن و حاشیه در متن بوده است و این از نوعی وسواس برای حفظ اصالت متن و مغفول نماندن سروده اصیل شاعر در حاشیه صفحات بوده است.

پی‌نوشت

۲. دلیل انتخاب این چاپ از مثنوی برای به دست دادن شمار ابیات نسخه قونیه، این است که استاد عدنان، بر خلاف دیگر متولیان چاپ تک نسخه قونیه، در انتقال ابیات حاشیه به متن یا جابه‌جایی آن دو، مطابق ذوق و استنباط شخصی خود عمل نکرده و سعی کرده است ابیات متن نسخه را در نسخه و ابیات حاشیه را در حاشیه بیاورد. در نتیجه در چاپ او تعداد ابیات متن و حاشیه کاملاً منطبق با نسخه اساس است؛ در حالی که همه مصححان قبل و بعد از او مطابق برداشت خود از متن، بعضی ابیات را به متن برده‌اند و بعضی را در حاشیه آورده‌اند و یا بیت متن را با بیت حاشیه جابه‌جا کرده‌اند.

۲. البته طبق شمارش ما بر اساس بیت شمار چاپ سروش شش دفتر او مجموعاً ۲۵۶۳۲ بیت است که تنها ۱۹ بیت از متن نسخه قونیه اضافه

دارد نه ۳۳ بیت؛ مگر اینکه ایشان ابیات جابه‌جا شده حاشیه با متن را نیز جزو اینگونه ابیات برآورد کرده باشند.

۳. یعنی ۳۳ بیت.

۴. در هامش این نسخه قریب پانصد مورد یادداشت وجود دارد. برخی از یادداشت‌ها ناظر به اشتباهات کتابتی است که صحیح آن در هامش آمده و یا برخی ابیات که از متن ساقط شده است. (موحد، ۱۳۹۶: هفتاد و یک)

۵. تَمَّ الْكَتَابُ الْمَثْنُوِي الْهَادِي إِلَى الصَّرَاطِ السَّوِيِّ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى اِتِّمَامِهِ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى مُحَمَّدٍ نَبِيِّهِ خَيْرَةُ رَسَلِهِ وَخَيْرِ اَنَامِهِ عَلَى يَدِ الْعَبْدِ الضَّعِيفِ الْفَقِيرِ الْمَحْتَاكِ إِلَى رَحْمَةِ رَبِّهِ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْقَوْنُوِي الْوَلْدِي وَكَانَ اسْتِنْسَاخُهُ مِنَ التَّسْخِةِ الْاَصْلِيَّةِ الْمَقْرُوَةِ الْمَصْحُوَّةِ الْمَهْدَبَةِ الْمَنْقُوْحَةِ عَلَى حَضْرَةِ الشَّيْخِ مَوْلَانِهِ وَحَضْرَةِ خَلِيْفَتِهِ وَخَلْفِهِ فِي مَجَالِسِ عَدَّةٍ قَدَّسَ اللَّهُ سِرَّهُ الْعَزِيْزِ وَادَامَ نِعْمَةً بَقَاءِ وَجُوْدِهِمَا عَلَى الْمُسْلِمِيْنَ اَمِيْنٍ يَا رَبَّ الْعَالَمِيْنَ. يَوْمَ الْاَثْنِيْنَ مِنْ شَهْرِ اللَّهِ الْاَصَمِّ رَجَبِ سَنَةِ سَبْعٍ وَسَبْعِيْنَ وَسِتِّمِائِيَّةٍ وَرَحِمَ اللَّهُ مَنْ قَرَأَ وَطَالَعَ وَنَظَرَ فِيْهِ وَانْتَفَعَ وَدَعَا لِكِتَابَتِهِ وَوَاقَفَهُ بِالْخَيْرِ. (موحد، ۱۳۹۶: پنجاه و پنج)

۶. نسخه قونیه: «پس سلیمان گفت ای نیکو رفیق...»؛ احتمالاً دلیل اینکه در نسخه قونیه، بیت بعدی نه در متن آمده است و نه در حاشیه، این باشد که «ای» در «ای نیکو رفیق» شبه جمله است به معنی چه رفیق خوبی هستی... یعنی حتماً وجود تو لازم است. ظاهراً بیت بعدی اضافه شده است؛ چون «ای» را حرف ندا گرفته‌اند.

۷. گفت: آخر من پدر توام، تو فرزند من. گفتم: خر اینجا می‌خسبد که مرا فرزند می‌بینی، خود را پدر می‌دانی. «آنجا که محمد است آدم چه زند؟» (مقالات: ۳۰۷)

۸. ظاهراً معنی کریم زمانی (علت اینکه خرنديشهات در فهم این مطلب در گِلِ عجز فرو می‌ماند، این است که... ج ۳ ص ۵۸۷) بدون توجه به مفهوم کنایی متداول تعبیر و تنها با استنباط لفظی از همین بیت صورت گرفته است.

۹. در چاپ عدنان به اشتباه «بر او» قرائت شده است.

۱۰. ابیات قبل چنین است:

نقش اگر غمگین نگاری بر ورق او ندارد از غم و شادی سَبَقِ
صورتش غمگین و او فارغ از آن صورتش خندان و او زان بی‌نشان
وین غم و شادی که اندر دل حظی است پیش آن شادی و غم جز نقش نیست

۱۱. به جای «شکفت»، در متن کلمه قافیه را «شکيفت» آورده‌اند و به اشتباهی که در قافیه دو مصراع (گرفت و شکيفت) به وجود می‌آید توجه نکرده‌اند!

منابع

جامی، نورالدین عبدالرحمان بن احمد جامی (۱۳۷۸ الف) دیوان ج ۱ (فاتحة الشباب)، مقدمه و تصحيح اعلاخان افصح زاد، تهران: ميراث مکتوب. جامی، نورالدین عبدالرحمان بن احمد جامی (۱۳۷۸ ب) هفت اورنگ، ج ۲ (یوسف و زليخا، لیلی و مجنون، خرنامة اسکندری)، مقدمه: اعلاخان افصح زاد، تحقیق و تصحيح: جابلقا داد علیشاه و دیگران، تهران: ميراث مکتوب.

حافظ شیرازی، شمس‌الدین محمد (۱۳۲۰) دیوان، به اهتمام قاسم غنی و محمد قزوینی، تهران: چاپخانه مجلس

زمانی، کریم (۱۳۹۸) شرح جامع مثنوی، ج ۳، تهران: اطلاعات.

سلطان ولد (۱۳۵۹) رباب نامه، به اهتمام علی سلطانی گرد فرامرزی، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی، دانشگاه تهران.

سنایی غزنوی، ابوالمجد محدود بن آدم (بی‌تا) دیوان، به سعی و اهتمام مدرس رضوی، تهران: سنایی.

شاه نعمت‌الله ولی (بی‌تا) دیوان، با مقدمه سعید نفیسی و حواشی از م. درویش، تهران: نشر باران.

مولوی، مولانا جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۶۳) کلیات شمس یا دیوان کبیر، با تصحیحات و حواشی بدیع الزمان فروزانفر، تهران: امیرکبیر.

مولوی، مولانا جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۷۶) مثنوی معنوی، ج ۶، بر اساس نسخه قونیه، به اهتمام محمد سرور مولایی و عفت مستشارنیا،

بندر عباس: دانشگاه هرمزگان.

مولوی، مولانا جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۷۸) مثنوی معنوی، ۲ ج، بر اساس نسخه قونیه ۶۷۷، به تصحیح و پیشگفتار: عبدالکریم سروش، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

مولوی، مولانا جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۷۹) مثنوی معنوی، از روی نسخه قونیه ۶۷۷، به کوشش توفیق هـ سبحانی، تهران: وزارت ارشاد اسلامی.

مولوی، مولانا جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۸۳) مثنوی معنوی، بر اساس نسخه مورخ ۶۷۷ قونیه (۶ ج)، به تصحیح و اهتمام عدنان قرا اسماعیل اوغلو و دریا اروس و دریا اروس، آنکارا: شهرداری قونیه.

مولوی، مولانا جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۸۵) سه مثنوی، بر مبنای نسخه عکسی قونیه و سنجش با مثنوی چاپ علاءالدوله و چاپ نیکلسون، ۲ ج، تصحیح و تحشیه: محمد روشن، تهران: نشر دنیای نو و فردوس.

مولوی، مولانا جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۸۹ الف) مثنوی معنوی، بر اساس نسخه مکتوب به سال ۶۷۷ و مقابله با تصحیح نیکلسون، تصحیح، مقدمه و کشف الایات: قوام‌الدین خرمشاهی، تهران: انتشارات دوستان.

مولوی، مولانا جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۸۹ ب) مثنوی معنوی، ۷ ج در ۴ مجلد، آخرین تصحیح رینولد ا. نیکلسون، مقابله مجدد با نسخه قونیه، تصحیح مجدد و ترجمه: حسن لاهوتی، تهران: میراث مکتوب.

مولوی، مولانا جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۹۶) مثنوی معنوی، ۲ ج، مقدمه و حواشی و توضیحات محمدعلی موحد، تهران: هرمس و فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

میبدی، ابوالفضل رشیدالدین (۱۳۷۱) کشف الأسرار و عدة الأبرار، ۱۰ ج، به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت، تهران: امیر کبیر.

References

- Hafez Shirazi, S. M. (1921). *Divan* (G. Ghani and M. Qazvini, eds.). Tehran: Chapkhaneh-ye Majles. [In Persian]
- Jami, N. A. R. (1999 a). *Divan* (A. Afsahzad, ed.) (Vol. 1). Tehran: Miras Maktoob. [In Persian]
- Jami, N. A. R. (1999 b). *Haft Urang* (Yusuf and Zulaykha, Layli and Majnun, Khednama al-Iskandari) (A. Afsahzad and J. Dad Ali Shah, eds.) (Vol. 2). Tehran: Miras Maktoob. [In Persian]
- Meybodi, A. R. (1992). *Kashf al-Asrar va Uddat al-Abrar* (A. Hekmat, ed.) (10 vols.). Tehran: Amir Kabir.
- Rumi, J. M. B. (1997). *Masnavi-i Ma'navi*, based on the Konya manuscript dated 677 (M.S. Maulaei and E. Mustasharnia, eds.) Bandar Abbas: Hormozgan University. [In Persian]
- Rumi, J. M. B. (1984). *Kolliyat-e Shams or Divan-e Kabir*. (B.Z. Forouzanfar, ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Rumi, J. M. B. (1999). *Masnavi-i Ma'navi*, based on the Konya manuscript dated 677 (A. Soroush, ed.). Tehran: Elmi-Farhangi. [In Persian]
- Rumi, J. M. B. (2000). *Masnavi-i Ma'navi*, based on the Konya manuscript dated 677 (T. Sobhani, ed.). Tehran: Ministry of Islamic Guidance. [In Persian]
- Rumi, J. M. B. (2004). *Masnavi Ma'navi*, based on the 677 Konya manuscript (6 volumes), (A. Qara Ismailoğlu and D. Uruş, eds.). Ankara: Konya Municipality. [In Persian]
- Rumi, J. M. B. (2006). *Three Masnavis*, based on the Konya manuscript dated 677 and compared with the Masnavi published by Ala al-Dawlah and Nicholson (M. Roshan, ed.). Tehran: Donyaye No and Ferdows Publications. [In Persian]

- Rumi, J. M. B. (2010 a). Masnavi-i Ma'navi, based on the Konya manuscript dated 677 and compared to Nicholson's edition (Q. Khorramshahi, ed.). Tehran: Doustan. [In Persian]
- Rumi, J. M. B. (2010 b). Masnavi-i Ma'navi, 7 volumes in 4 bindings, latest edition by R. A. Nicholson, re-collated with the Konya manuscript, (H. Lahouti, ed.). Tehran: Miras-e Maktoub. [In Persian]
- Rumi, J. M. B. (2017). Masnavi-i Ma'navi (M. A. Movahed, ed.). Tehran: Hermes and Persian Language and Literature Academy. [In Persian]
- Sanaei Ghaznavi, A. M. (Undated). Divan (Modarres Razavi, ed.). Tehran: Sanai [In Persian]
- Shah Nematollah Vali. (Undated). Divan. (S. Nafisi and M. Darvish, eds.). Tehran: Baran. [In Persian]
- Sultan Valad. (1979). RababNameh, (A. Soltani Gord Faramarzi, ed.). Tehran: Institute of Islamic Studies, University of Tehran. [In Persian]
- Zamani, K. (2019). Sharh-e Jameh-e Masnavi (Vol. 3). Tehran: Ettela'at. [In Persian]